

UOT: 598.2/9.15.57.

Sutkalıq ritmin aktiv və passiv fazalarının qapalı şəraitdə yetişdirilən yapon bildirçinlərinin (*Japonicus coturnix* L) yumurtalığının inkişafına təsiri.

**Musayev A.M., Əliyev Ə.H., Əliyeva F.Ə.,
İbrahimova S.Ş., Quliyeva S.B.**

Bakı Dövlət Universiteti
Musayevavtandil@yahoo.com

Canlıların həyat fəaliyyəti çox saylı ritmlərin təsiri altında baş verir. Heyvanların sutkalıq, oyaqlıq, yuxulu, aktiv və passiv fazaları uzun və qısa müddətli dövrü əhatə edir. Heyvanların böyümə, çoxalma, piy qatının toplanması, lələk dəyişmə və miqrasiyası daha uzun müddəti əhatə edir. Hər iki prosesin əsasında xarici və daxili təsirlər durur. Xarici faktorlar o faktorların təsiri altında fəaliyyət göstərir ki, onlar dövrü olaraq təkrarlanır (günün uzunluğu, işıqlanma, temperatur, radiasiya və sairə). Geofiziki ritmlərin təkrarlanmasının əsasında Yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanması, Günəş ətrafında 23° 27' bucaq altında mayilli dolanması durur.

Giriş

Hal hazırkı dövrdə foto dövrülüyün bütün heyvanlarda olduğu haqqda məlumatlar var [1]. Heyvanların təbii şəraitdə aktiv, passiv, yuxu, oyaq ritmləri bir çox heyvan növlərində öyrənilib və dərc olunub [2;4;5;6;7]. Müasir neyrofiziologiya və bioritmologiya elmlərinin nəticələri göstərir ki, ritmiliyi yaradan qıcıqlandırıcıların müxtəlifliyi, təsir effekti Yer kürəsində fəaliyyət göstərən geofiziki ritmlərlə sinxronlaşmışdır [1]. Müəyyən edilmişdir ki, təbiətdə quşların aktiv və passiv ritmləri ətraf mühit qıcıqlandırıcısı kimi təsir etdikdə, onların mərkəzi sinir sisteminə endokrin vəzlərin, xüsusi ilə hipofiz və epifiz vəzlərinin fəaliyyətinə təsir göstərir. Məlumdur ki, quşların aktivlik-qidalanma, passivlik-yuxu ritmləri epifiz vəzi ilə tənzimlənir. Orqan və toxumaların fəaliyyəti epifizin hormonu melatoninlə tənzimlənir. Melatonin hormonunun sintezi ətraf mühitin işıqlanmasından asılıdır. Işıqın təsirindən melatoninin sintezi işıqda dayanır, qaranlıqda artır [8;9].

Yerinə yetirilmiş tədqiqat işində ilk dəfə olaraq toyuqkimi quşların təbii aktiv və passiv ritmlərinin qapalı şəraitdə saxlanmış yapon bildirçinlərinin toxumluğunun inkişafına təsiri öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi: təbii aktiv və passiv ritmlərin yapon bildirçinlərinin toxumluqlarının inkişafına təsirini öyrənməkdir.

Tədqiqatın hədəfi: qapalı şəraitdə təbii aktiv və passiv ritmlərin müxtəlif fazalarında toxumluğun fəaliyyətini yüksəltməkdir.

Tədqiqatın material və metodları

Yumurtalığın inkişafı qapalı şəraitdə Bakı Dövlət Universitetinin "Heyvanxanasında" saxlanan Yapon bildirçinlərində öyrənilmişdir. Kontrol və təcrübə qruplarında 100 diş fərd üzərində tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işləri ikitəkrarda aparılmışdır. Kontrol qrup bildirçinlər "Bildirçinçilikdə" qəbul edilmiş işıqlanma rejimində saxlanmışdır [10]. Təcrübə qrup bildirçinlər toyuqkimi quşların təbiətdə olduğu kimi növbələşən aktiv- iki gündüz və passiv- iki gecə ritmlərində saxlanmışdır [3]. Hər iki qrupa daxil olan diş bildirçinlərdə seçilmiş yaş həddləri (30; 60; 90; 120; 360) quşların inkişaf dövrlərini xarakterizə edir. Quşlar həmin yaş həddlərində kəsilərək yumurtalığın morfometrik ölçüləri götürülmüşdür. Yumurtlama dövründə təcrübə və kontrol qrupun yumurtaları ayrı-ayrılıqda yığılaraq inkubasiya edilərək mayalanma faizi öyrənilmişdir. Təcrübə qrup bildirçinlərin cinsi aktivliyi, cütləşmə tezliyi hər gündüz fazasının başlanğıc-1-ci, orta-4-cü və son- 8-ci saatlarında bir saat ərzində, kontrol qrup bildirçinlərdə 16 saat fasiləsiz işıqlanmanın başlanğıc-1-ci, orta-8-ci və son-16-cı saatlarında bir saat ərzində müşahidələr aparmaqla öyrənilmişdir.

Alınan nəticələr və ohların müzakirəsi

Təbii şəraitdə toyuqkimi quşların iki gündüz-aktiv və iki gecə-passiv fazaları şəraitində qapalı şəraitdə saxlanmış bildirçinlərin yumurtalığının inkişafına təsirinin nəticələri cədvəldə verilmişdir.

30 sutkalıq yaş dövründən başlayaraq yumurtalığın narncı rəng alması, follikulların formalaşması görünür. Yumurtalığın ortasında oositlər follikul epitelisi ilə əhatə olunur. Böyük əksəriyyət follikullar zəif inkişaf mərhələsindədir. Bu yaş dövründə yumurtalığın kütləsi $1,1 \pm 0,45$ olur.

49 sutkalıq yaş dövründə yumurtalıq açıq narncı rəng alır, follikullar sürətlə böyüyür. Yumurtalıq salxım şəkilindədir. Yumurtalığın kütləsi təcrübə qrupunda kontrol qrupundan 2,27 q ağır olur.

60 sutkalıq yaş dövründə yumurtalığın rəngi və follikulların formalaşması 49 sutkada olduğu kimidir. Lakin yumurtalığın kütləsi kontrol qrupunda təcrübə qrupundan 2,8 q ağırdır.

90 sutkalıq yaş dövründə yumurtalıq açıq narncı rəngdədir, follikulların sürətlə böyüməsi davam edir. Yumurtalığın forması salxım şəkilindədir. Yumurtalığın kütləsi 60 sutkalıq yaş dövründən fərqli olaraq təcrübə qrupunda 0,6 q ağır olduğu müəyyən olundu.

120 sutkalıq yaş dövründə yumurtalığın rəngi və formalaşmasında fərq qeyd edilmir. Lakin hər iki qrupda follikulların böyüməsi, kütləsi 90

sutkalıq yaş dövrü ilə müqayisədə azalır. Lakin kontrol qrupla müqayisədə təcrübə qrupunda 1,45 q ağır olur.

360 sutkalıq yaş dövründə əvvəlki yaş dövrlərində olduğu kimi yumurtalığın rəngi və formasında fərq qeyd edilmir. Follikulların əmələ gəlməsi azalır. Əvvəlki yaş lövründə olduğu kimi bu yaş dövründə də yumurtalığın kütləsi kontrol qrupdan 1,68 q ağır olur.

Təbii şərait ritmlərində saxlanmış bildirçinlərində yaş həddi artdıqca yumurtalığın kütləsinin artdığı müəyyən edildi. Kontrol qrup bildirçinlərdə yumurtalığın kütləsi yaş dövründən asılı olmayaraq artır və ya azalır. Məlumdur, ki bildirçinlərin yumurtalığında 2000 dən çox follikul olmur. Eyni zamanda hər bir diş bildirçin mindən çox yumurta yumurtlamır. Beləliklə bildirçinlər daha çox yumurtlama potensialına malikdirlər. Lakin diş fərdin yumurta hüceyrələrinin miqdarı yumurtalıqda olan follikulların sayı ilə müəyyən olunmur.

Alınan nəticələr onu göstərir ki, hər iki qrupa daxil olan bildirçinlərin yumurtalığının kütləsi follikulların böyüməsi dövründə baş verir.

Kontrol qrup bildirçinlərin rüşeym inkişafının sonrakı dövründə orqanların böyüməsi təcrübə qrup bildirçinlərlə müqayisədə qısa dövrü əhatə edir. Kontrol qrup bildirçinlərdə böyümənin müddəti 90 sutka, təcrübə qrupunda 120 sutkaya qədər davam edir. Follikulların böyüməsi kontrol qrupda 90 sutkaya qədər davam edir. Sonrakı yaş dövrlərində 360 sutkaya qədər azalır. Təcrübə qrup bildirçinlərdə bu proses 120 sutkalıqdan başlayaraq 360 sutkalıq yaş dövrünə qədər davam edir. Yumurtalığın böyüməsinin zəif getməsinə daxili orqanların qeyri bərabər inkişafı ilə izah etmək olur.

Məlumdur, ki daxili orqanlardan dəri, əzələ, ürək, bağırsaq tez böyüyür. Yumurtalıq, toxumluq, qara ciyər, ağciyər, traxeya, baş beyin birincilərlə müqayisədə daha gec böyüyür [11]. Bir sıra tədqiqatçılar böyümənin intensivliyinə daxili faktorlarla bərabər xarici faktorların da təsir etdiyini öyrənmişdir [11; 12]. Məsələn temperatur və təzyiqin artması zamanı cücələrin böyüməsi artır. Günün uzunluğu, işıqlanmanın artıb və ya azalması böyüməni tənzimləyir.

Cücələrin saxlanma dövründə günün uzunluğunun artırılması onların cinsi yetişkənliyə çatma vaxtını stimulyasiya edir, ancaq onların böyüməsi zəifləyir, erkən yumurtlama başlayır, son nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür [10].

Bizim aldığımız nəticələr göstərir ki, müxtəlif yaş dövrlərində yumurtalığın kütləsi təcrübə qruplarında kontrol qruplardan 1,68 q ağırdır.

Cədvəl

Postembrional ontogenezdə yapon bildirçinlərinin yaş həddindən asılı olaraq yumurtalığın kütləsinin dinamikası

Texnoloji göstəricilər	Təcrübə qrupu		Kontrol qrup	
Diri çəkisi, q	227,9		222,4	
Quşların yaş həddləri	Sutka	Yumurtalığın kütləsi, q	Sutka	Yumurtalığın kütləsi, q
	1	0,004±0,01	1	0,004±0,01
	30	1,1±0,45	30	1,14±0,43
	49	5,97±0,41	49	3,7±0,43
	60	6,3±0,45	60	9,1±0,01
	90	6,23±1,11	90	5,6±0,4
	120	5,65±0,81	120	4,2±0,1
	360	6,78±0,89	360	5,1±0,1
İnkubasiya olunmuş yumurtaların sayı	200		200	
Mayalanma, %-lə	91		85	
Sağ qalma, %-lə	98,3		98,3	

Təbii şəraitdə toyuq kimi quşların sutkalıq ritmik aktivlikləri növbələşən aktiv və passiv fazalardan ibarətdir. Aktiv fazada quşlar hərəkətdə olmaqla qida axtarışında olur. Passiv fazada onlar gündüz saatlarında ala-toranlıq yer seçərək yuxulayır, gecə saatlarında həmin proses daha uzun dövrü əhatə edir. Yaz və yay mövsümlərində qeyd edilən aktiv və passiv fazalar növbələşən iki aktiv və passiv fazalardan ibarət olur [2; 3;4]. Yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanmaş nəticəsində canlı təbiətdə gündüz, gecə, işıq, qaranlıq ritmləri bir-birini əvəz edir.

Müəyyən edilmişdir, ki heyvanların bir çox hormonaların sintezi (kortizolin, prolaktin, qonadotropin cinsiyyət vəzlərinin funksiyalarını tənzimləyir) oyaq və yuxu ritmləri ilə əlaqəlidir. Bu hormonlar orqanizmdə bir çox fizioloji funksiyaları tənzimləyir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir, ki heyvanlarda oyaqlıq və yuxu fazalarının hormonal tənzimi epifiz vəzi ilə tənzimlənir. Epifiz vəzinin sintez etdiyi melatonin endogen ritmləri tənzimləyir. Işığın təsirindən melatonin fermentinin sintezi

dayanır, qaranlıqda artır. Metabolik proseslərin sürəti gündüz fazalarının uzunluq saatlarından asılıdır [9; 10].

Astronomik sutkanın gündüz və gecə ritmlərində toyuqların cinsiyyət hormonu gecə saatlarında sintez olunur. Eyni zamanda hipofiz və epifiz vəzlərinin təsiri altında yumurtalığın özü sintez edici orqana çevrilir. Onun sintez etdiyi estrim fermenti yumurtalıq və toxumluğun fəaliyyətini tənzimləyir [Anisimov,2008]. Müəyyən edilmişdir, ki qaranlıq fazanın müxtəlif uzunluqları və işıqlanma dərəcəsinin aşağı olması hipofizin inkişafını ləngidir, hormonalrğn aktivliyi azalır. Çopikaşvili və başqaları [12] tədqiqat işlərini yekunlaşdıraraq yazır ki, 24 saat günün uzunluğu ümumilikdə endokrin vəzlərin fəaliyyətinə neqativ təsir göstərir.

Beləliklə qapalı şəraitdə saxlanan quşların sutkalıq ritmləri ilə astronomik sutka ritmlərinin fəaliyyət vaxtlarının üst-üstə düşməməsi quşların fizioloji fəaliyyətlərində asinxronluq yaranır.

Aldığımız nəticələr göstərir, ki təbii sutkalıq ritmlərin gündüz-aktivlik, gecə-yuxu fazalarını qapalı şəraitdə saxlanan bildirçinlərdə xarici qıcıqlandırıcı faktor kimi tətbiq edildikdə, bu faktor yapon b ildirçinlərinin mərkəzi sinir və endokrin sistemlərin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Nəticələr

1. Qapalı şəraitdə tətbiq edilən astronomik sutkanın növbələşən iki gündüz və iki gecə ritmləri qapalı şəraitdə saxlanan yapon bildirçinlərin yaşama tərzinə uyğun bioloji qıcıqlandırıcıdır.

2. Müxtəlif yaş dövrlərində və kütləvi yumurtlama dövrlərində təcrübə qrup bildirçinlərin yumurtalığının kütləsi kontrol qrup bildirçinlərdən 120 sutkalıqda 1,45 q, 360 sutkalıqda 1,68 q çoxdur.

3.Növbələşən hər iki gündüz ritmlərində erkək bildirçinlərdə cütləşmə intensivliyi kontrola nisbətən sutka ərzində 6-9 miqdar artır, yumurtaların mayalanması isə 6,0% çox olur.

Ədəbiyyat

1. Биологические ритмы / Под ред. А. Ашоффа. М.: Мир, 1984, том 1,2, 408с.
2. Мусаев А.М., Бабаев И.Р. Семейство фазановые. Животный мир Азербайджана. Т.III. Баку-Элм., 2000. с. 318-327.
3. Мусаев А.М., Ельчуев Я.Я., Мусаев М.А., Алиев А.Г. Увеличение производительности птиц выращенных в закрытых помещениях. // Патент Азербайджанской Республики на изобретения. № I-20070031 от 12.02.2007, Баку, 2007, №2, с. 27.
4. Мусаев А.М., Рахманлы Е.И. Экологические основы использования искусственного фоторежима для повышения репродуктивного свойства японского перепела (*Japonicus coturnix L.*). XX11 Международная научно-практическая конференция. "Современные научные исследования: инно-

- вация и опыт Россия, г.Екатеринбург 13.05.2016.Ежемесячный научный журнал Наука и образования. Екатеринбург, 2016.№3(21). С.4-7.
- 5.Чурилова Т.М.Особенности механизма хронорегуляции у птиц./ Материалы 10 Международной конференции. Ставропол 23-26 сентября. 2002 С.164-167.
 6. Rani S.,Singh S.,Malik S., et al. Sinxronization of Indian Üeaver bird circadian rhythms to food and light zeitgebers role of pineal // Chronobiol.İnt.[KE]. 2009. 26. №4. P.653-665.
 7. Newton Lan, Dawson Alistair. Seasonal changes in mault, bpgy mass and reproductive condition in siskins Carduelis spinus exposed to daylength regimes simulating different latitudes// J.Avian Biol., 2011,42, №1, P. 22-28
 - 8.Анисимов В.Н. Эпифиз, биоритмы и старения организма // Успехи физиологических наук, 2008. Т.39. № 4. с. 40-65.
 - 9.Чернышева М.П., Ноздрачев А.Д. Гормональный фактор пространства и времени внутренней среды организма. // С.П.Б. Наука, 2006. 248 с.
 - 10.Греганов А.П. Эффективные режимы освещения в птичнике. // Технолог. животновод., 2008. №3. с.29-31.
 - 11.Внешняя среда и развивющийся организм/ Под. Ред. В.С.Баранова. М.:Наука, 1977, 383 с.
 - 12.Чопикашвили Л.В., Бобылева Л.А., Пухаева Е.Т. и др. Биоритмы репродуктивной активности в живой природе. Материалы участием. Владикавказ.15-17 октября 2008. Владикавказ. 2008. С.177-178.

**Мусаев А.М., Алиев А.Г., Алиева Ф.А.,
Ибрагимова С.Ш., Кулиева С.Б.**

Изучение влияние активной и пассивной фазы суточного ритма на репродуктивные органы (яичник) японского перепела в закрытых помещениях.

В работе приведены краткий анализ воздействия естественного ритма активности и покоя куриных птиц на развитие, активность, морфологические параметры яичника, оплодотворение яиц японского перепела в закрытых помещениях. Установлено, что у перепелат, еще не вступивших в стадию половой зрелости, естественный суточный ритм не вызывает увеличение и объема яичника. В 30 суточном возрасте цвет яичника оранжевый, одновременно заметно формирование фолликулов. В 120 суточном возрасте свет яичника ярко-оранжевый, имеет гроздевидный форму, но количество роста фолликулов становится меньше. Возрастание относительного веса яичника начинается у контрольных групп в период между 49-60 суток, а у опытных начиная с 49 суток до годовалого возраста. Было также выявлено, что у 49 суточных перепелат масса яичника у контрольных групп превышал опытных на 2,8 г.. У 90 суточных перепелат эта разница стала в пользу опытных групп на 0,63 г, а у 120суток на 1,45 г и у 360 суточных эта разница достигла в пользу опытных на 1,68 г. В остальные дни выращивания разница между группами была незначительно.

Половая активность и частота спаривания у самцов опытных перепелат были больше на 6-9 спаривании в сутки, оплодотворение яиц выше на 6,0%. Указанные технологические показатели достигались без дополнительной затраты корма.

**Musayev A.M., Aliyev A.H., Aliyeva F.A.,
İbrahimova S.S., Quliyeva S.B.**

**Infylence of the Active and Passive Phase of Daily Rhitm on the
Development of Indigenous Japanese Guail Eggs
(*Japonicus coturnix* L).**

The article examines the effects of natural activity and quiescence rhythms on the development of poultry, their activity, morphometric size of the eggs, and fertilization rates of eggs. It has been determined that the volume of the ovary is not affected by natural daily rhythms in quails that have not reached sexual activity. During the period of 30-daily-age, the color of the ovary is orange, the most prominent follicles in the ovaries were formed. During the period of 120 daily-age, ovary becomes pale orange, forms as clusters. However, the amount of